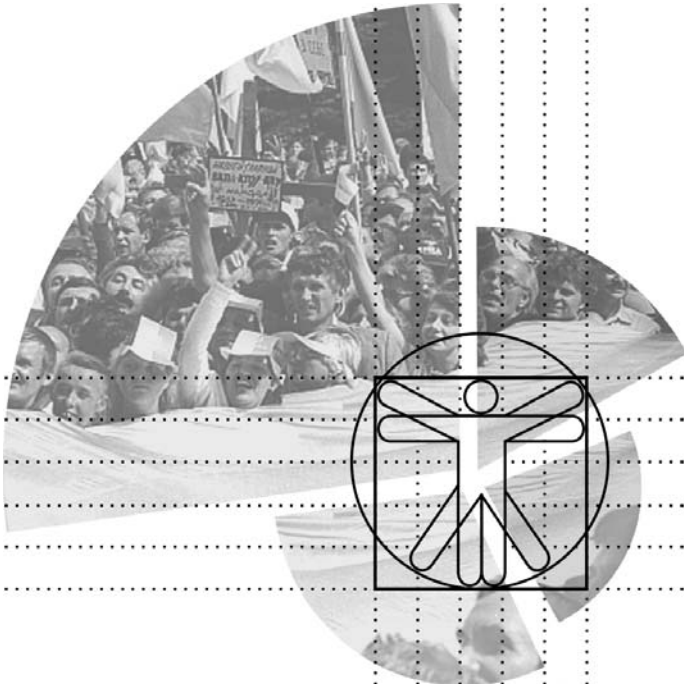

I

СУТНІСТЬ, ГЕНЕЗА ТА ТИПОЛОГІЯ НАЦІЙ: ПИТАННЯ ТЕОРІЇ

1. НАЦІЯ ЯК СУБ'ЄКТ ПОЛІТИКИ¹

1.1. Теоретичні підходи до розуміння нації

Одним із найскладніших і найбільш дискусійних питань теорії нації є визначення суті цієї спільноти. Передумови виникнення націй, шляхи і підстави їх консолідації, способи самовияву настільки багатогранні і своєрідні, що дослідники поки що не досягли великих успіхів у відокремленні базових сторін їх життєдіяльності від похідних, загальних від особливих та у формулюванні такого визначення нації, яке б задовольняло всіх. Саме цей факт, очевидно, і послужив підставою для сентенції одного з відомих дослідників національних проблем, професора з Великобританії Г. Сетон-Вотсона: "Я змушений зробити висновок, — зазначає він у книзі "Нації та держави", — що жодного "наукового визначення" нації не можна придумати, хоч феномен нації існував і існує. Все, що я можу стверджувати, — це те, що нація існує, коли значне число людей у суспільстві розглядає себе як таких, що становлять націю або поводять себе таким чином, якби вони її становили"².

Отже, самосвідомість, самоідентифікація — головна ознака нації: остання існує остільки, оскільки люди відчують себе приналежними до неї. Поза людською свідомістю нації нема. Це — так званий суб'єктивістський підхід до розуміння нації. Проте звідки ж береться така самосвідомість? Відповіді на це питання дуже різняться. Одна частина прихильників суб'єктивістського підходу шукає підстав національної самосвідомості в глибині тисячоліть, говорячи про "містику душі", "голос крові", покладаючись на психобіологічні чинники та їх незбагненну природу. Інші, навпаки, трактують націю як політичну або ж культурницьку спільноту, що утворена в нові часи зусиллями держави або інтелектуалів на підставі певного роду міфів (про спільні корені, традицію тощо). Тому вона, мовляв, "штучна", "уявна" спільнота³ і може бути об'єктом довільного вибору окремих індивідів.

Справді, нам відомі непоодинокі факти вибору національності (приналежності до нації) окремими особами: як пересічними громадянами, так і видатними особистостями. Наприклад, визначна діячка українського громадського руху, просвітелька і педагог Софія Русова не була україркою по крові: її батько, Федір Ліндфорс, мав шведське походження, мати — Анна Жерве — французьке, проте Софія усім серцем сприйняла боли української нації та її прагнення до визволення, працювала в уряді УНР, віддаючи всі сили відродженню української мови, культури, духовності⁴. Не був росіянином за походженням і один з найтонших знавців російської мови, укладач знаменитого тлумачного словника, що не вийшов з ужитку й донині, Володимир Даль. Однак при цьому слід враховувати два важливі моменти, що стосуються поведінки таких великих базових спільнот, як нації: 1) усі вони усвідомлюють свої інтереси та включаються в політичний процес як окремі одиниці не інакше як унаслідок просвітницької та об'єднавчої роботи вторинних суб'єктів політики, що виділяються з їхнього середовища; 2) для цих спільнот характерна розмитість границь, певна "дифузія" індивідів, наявність, внаслідок цього, маргінальних груп тощо. Тому, вивчаючи такі спільноти, необхідно звертати увагу передусім на структурування їх ядра, яка має певну притягальну силу для інших індивідів, а також визначає специфіку спільноти та її майбутній розвиток.

Розглядаючи свідомість і буття нації як взаємопов'язані її характеристики, вчені дотримуються об'єктивістського підходу до розуміння суті цієї спільноти. В його рамках також можна виділити декілька напрямів. Один із них, що здобуває сьогодні усе менше прихильників — економічно-детерміністський. Він пов'язує формування і розвиток націй переважно з економічними чинниками (способом виробництва, становленням ринку тощо). Інший — етнічний — зосереджує увагу на реально існуючій спільності історії, культури, мови, психології, тобто на етнічних ознаках як головній підставі національної консолідації. Ще один — політичний напрям — трактує націю як політичну спільноту, що має свою державу, підпорядковується одному урядові.

Два останні напрями зараз є найпопулярнішими і в багатьох випадках переплітаються між собою. Наголошення на етнічних або, навпаки, політичних характеристиках нації часто залежить від того, на матеріалі якої країни робляться теоретичні висновки. Історія США, Франції, Великобританії підштовхує дослідника до інтерпретації нації як політичного феномену, тоді як історія Німеччини, Італії, слов'янських країн — до етнокультурної інтерпретації. Наш

виклад теорії націй як суб'єктів і об'єктів політики в подальшому також базуватиметься, головню, на поєднанні цих двох підходів.

Існують й інші інтерпретації, пов'язані з сучасними методами досліджень у галузі суспільних наук. Політолог із США Олександр Мотиль, наприклад, спирається на досягнення семіотики (науки про знаки, символи) і розглядає націю як групу людей, "що поділяють певну семіотичну систему. Їх пов'язує розуміння і вживання подібних спільних знаків, символів"⁵, як етнічних, так і політичних. До таких знаків належать мова, одяг, державна символіка, міфологія, політичні акти, що мають символічне значення (Конституція США, Акт проголошення незалежності України тощо). Українська наука, звільняючись від однобокого та уніфікованого "історико-матеріалістичного" підходу до розуміння нації, демонструє весь спектр поглядів, про які йшлося вище, надаючи перевагу етнічній та етнополітичній інтерпретації⁶.

1.2. Етнічне підґрунтя націй

За усієї різноманітності теоретичних підходів більшість сучасних дослідників (на відміну від публіцистів та письменників) погоджуються з тим, що нації належать до сучасних (модерних) утворень, які виникли з настанням нових часів. Їм передували (а до певної міри і сьогодні співіснують з націями) інші види спільності людей: племена і племінні об'єднання та сформовані на їх базі етноси. Зрештою, і сама нація, згідно з етнічним і етнополітичним підходом, є етносом на певній стадії його розвитку, зрілості. Отже, з'ясування природи етносів допоможе зрозуміти і суть та особливості націй.

Етноси формуються на основі довготривалого проживання людей на спільній території, інколи — в рамках однієї державності (що додатково сприяє появі і зміцненню спільних рис та формуванню етнічної самосвідомості), у сфері розповсюдження однієї релігії тощо. Під впливом цих, а можливо, і багатьох інших факторів, які на сьогодні ще не достатньо досліджені⁷, формується певний культурний (а не біологічний) тип людей. Вони виробляють певні норми моралі, етики і естетики, що передаються від покоління до покоління (традиція) і сприймаються як "свої", узвичаєні, "нормальні" форми суспільного буття, поклоняються своїм богам або по-своєму інтерпретують світові релігії, користуються спільною мовою або близькими мовними діалектами і більшою або меншою мірою усвідомлюють свою відмінність від інших народів, використовуючи антитези зразка: "ми" — "вони", "свої" — "чужі", "звичне, наше, рідне" — "дивацьке, чуже, далеке".

Рідна земля, етнічна територія чи просто земля предків — важливий чинник національного єднання, пробудження національно-територіального патріотизму, джерело національної ідентичності (як етнічної, так і громадянської). Попри емоційні аспекти прив'язаності людей до рідної землі, територія має цілком об'єктивні впливи на формування етносів, націй, на внутрішньо- та міжетнічні стосунки і взаємодії. Як зазначає М. Дністрянський, “в етногеографічному аспекті територію треба розглядати і як *простір*, що вміщує етнонаціональні компоненти, і як ареал поширення, і як *середовище впливу*” — середовище не лише природно-географічне, а й суспільно-географічне, “такі складові якого, як система розселення, система комунікацій, економічних центрів та інші суттєво впливають на перебіг етнополітичних процесів”. (Див.: М. Дністрянський. Демотериторіальні засади етнічності та їхнє функціональне значення // Вісник Львів. ун-ту. — Серія географічна. — 2004. — Вип. 30. — С. 112. — www.franko.lviv.ua/faculty/geography/6Lok_res/1Publik/Period/visn/30/Dnistrianskyim.doc)*

* З погляду претензій тих чи інших націй у період державотворення на свої етнічні землі, важливим є наступне роз'яснення М. Дністрянського: “*Етнічна територія* — це насамперед ареал розселення етносу, у межах якого він переважно становить відносну чи абсолютну більшість. Однак, з огляду на історичну мінливість ареалу розселення, міжетнічні між-ареальні взаємопроникнення та значимість ареалу формування як “історичної батьківщини”, означення етнічних територій є методологічно складним. ...Тому до обґрунтування меж етнічних територій треба ставитись дуже обережно, враховуючи і такі моменти, як штучність і об'єктивність процесів переселення і міграцій,

Означення етносу в донаціональний період його розвитку не завжди чітко визначена. Вона може пов'язуватися з назвою держави (Русь), релігії (православні, іудеї), з провідною суспільною верствою (козаки, козацький народ). Однак неодмінно існує свідомість спільного походження, тривають пошуки (на реальному або ж міфологічному ґрунті) спільного кореня. Культурна самоідентифікація відображена в народній творчості (піснях, легендах), а також у писемних творах представників даного етносу⁸. Інколи ці свідчення етнічної самосвідомості нелегко відшукати в історичних матеріалах, оскільки вона непрямо висловлена і вимагає досліджень на рівні семіотики, лінгвістики тощо. Проте без неї немає підстав говорити про існування етносу як одиниці. Сказати, однак, що етнос явище суб'єктивне, пов'язане лише з його самосприйняттям, було б неправильно. Адже незалежно від його уявлень про себе існує і в певний спосіб фіксується його образ в очах інших народів, так би мовити — погляд збоку⁹, що відображає його реальні характеристики. В цьому випадку до уваги беруться: територія (в яких кордонах проживає даний народ); походження (з якого кореня він виріс, з якими народами споріднений чи близький); тип людей (зважаючи на їхню зовнішність, психологію, мораль, звичаї і культуру); характер занять (господарство, війни тощо); взаємини зі сусідами.

Ретроспективний погляд на етноси донаціональної стадії розвитку дає змогу зауважити не лише те, що характеризувало їх як спільноти, а й те, чого їм бракувало для тіснішої консолідації і яскравішого самовияву як суб'єктів історичного процесу. До найголовніших із цих "нестач" слід, очевидно, зарахувати таке:

по-перше, етнокультурна приналежність значною мірою камуфлювалась релігійною та державною підставами ідентифікації і тому не стояла на першому місці в ієрархії критеріїв групової самоідентифікації;

по-друге, приналежність до того чи іншого етносу ще не розглядалась як підстава для самостійного державного існування народу;

по-третє, наявність станового поділу суспільства перешкождала поширенню ідеї "рівності людей як однакових людських сутностей"

час остаточного заселення території тощо. Зокрема, для етносів Центрально-Східної Європи об'єктивні процеси формування етнічних територій завершилися наприкінці XIX — на початку XX ст. Наступні періоди вже характеризувало активне волюнтаристське втручання держав у етнополітичні процеси, яке супроводжувалось депортаціями, переслідуваннями за релігійні переконання, іноді й етноцидом і призвело до радикальних змін етнічних ареалів" (Там само. — С. 113).

незалежно від їх соціального стану, а це, в свою чергу, утруднювало сприйняття ними представників усіх станів як членів однієї спільноти. Консолідація етносів, а разом і зростання їх етнічної самосвідомості та політичної суб'єктності, відбувалася головню у періоди боротьби з ворогами.

Період козацьких війн (кінець XVI—XVII ст.) в Україні є саме тим прикладом можливої політизації етнічної самосвідомості, яка в разі успішної визвольної боротьби могла б призвести до успішного формування нації. Про "козаків" (тобто українців) почула тоді вся Європа, а самі вони усвідомили свою етнічну і, зокрема, політичну окремішність та виявили прагнення зберегти на майбутнє усі свої здобутки в сфері суспільно-політичної творчості, що зафіксовано в статтях Богдана Хмельницького. Цей період характеризувався прискоренням процесу націєтворення, пізніше перерваним через внутрішні і зовнішні причини. Зростання політичних амбіцій козаків, намагання відстояти свою незалежність відповідно до принципу "один народ — один політичний устрій" дало підстави П. Меріме назвати Б. Хмельницького першим винахідником націоналізму в Європі¹⁰.

Отже, етноси як історичні спільноти — попередники націй, проходять певні стадії формування, розвитку, культурного й політичного дозрівання: від згуртування споріднених племен в ширші етнокультурні об'єднання і аж до перетворення цих об'єднань на самосвідомі спільноти, а потім — на суб'єктів політичного життя, що творять або прагнуть утворити держави, тобто на нації. Сама ж нація в цих випадках, оскільки існують й інші шляхи націєтворення, є не чим іншим, як етносом на вищій стадії його політичної зрілості. "Модерна нація, — пише О.-І. Бочковський, — є кінцевим виявом новітнього культурно-історичного процесу. Нарід — це старий витвір не лише історичного, але й природного процесу, вихідними точками якого були розпорошені племена, злучені кров'ю, цебто спільним походженням. Територія, як спільна батьківщина, об'єднувала народи. Історія моделювала їхню душу, цебто свідомість власної відрубності та самотності. *Модерна нація є витвором цієї національної свідомості та волі до незалежного існування*"¹¹ (виділено нами. — А. К.) "Нарід — це етнографічна, національно не викристалізована ще маса. Нація ж — масово усвідомлений і організований колектив"¹².

Дуже цікавий погляд О.-І. Бочковського на зміст етно- й націогенези як на "поступове усупільнення" всіх верств населення, перехід ролі національно-активного (і, додамо, політично задіяного) прошарку населення від аристократії до буржуазії ("третього стану"), а потім — до робітництва і селянства. "Модерна нація обіймає всі суспільні шари, з яких складається нарід. Натомість в народі нація

Ольгерд-Іполит Бочковський (1884–1939) — визначний український націоналог першої половини ХХ ст. — серед професорів Української господарської академії в Подєбрадах (сидить крайній зліва). Про його життєвий шлях, наукову й громадсько-політичну діяльність див.: Ірина КАНЕВСЬКА. Трибун поневолених народів. Шлях Ольгерда Бочковського // День. — 2006. — 18 листопада.

була по черзі репрезентована лише горішніми її верствами від корони й династії до панства і буржуазії. В цьому саме криється ключ до зрозуміння дуалізму в назвах нарід — нація, як і до зрозуміння різниці між модерною нацією і народом"¹³.

Отже, усвідомлення етносу своїх інтересів, прагнення захищати їх політичними методами і за допомогою такого політичного інституту, як держава, свідчить про його перехід у нову стадію розвитку — національну.

Якби кожна нація виникала описаним вище способом, її можна було б визначити приблизно так: нація — це етнополітична спільнота, якій притаманний високий рівень консолідації та самоусвідомлення, наявність, творення або прагнення до творення власної держави.

Такі означення підходять для української нації, японської та багатьох інших. Проте є й такі нації, як, наприклад, американська, що виникли на основі однієї держави як поліетнічне утворення, або ж, навпаки, такі, що формувалися внаслідок адміністративного роздроблення ширших культурно-політичних об'єднань моно- або поліетнічного характеру (арабські народи, народи Латинської Америки).

Отже, задля точнішої характеристики сутності нації, маючи на увазі усю різноманітність форм і джерел її творення, необхідно додатково відповісти ще на декілька питань, а саме:

Як пов'язані між собою етнос — нація — держава у різних країнах, хто кого творить і за яких обставин?

Чи кожна нація має етнічну основу і може розглядатися як наступний, вищий ступінь етнічного розвитку?

Чи кожен етнос, що має власну державу (наприклад, русичі в часи Київської княжої держави), може вважатися нацією?

Яке означення найбільше підходить для усіх націй та які є їх різновиди?

1.3. Різноманітність шляхів націєтворення

Поглянувши на політичну карту світу, ми переконаємось, що існує чимало націй, які прямо й безпосередньо виростають з одного етносу на певній стадії його зрілості: Японія, Чехія, Швеція і т. д. Перетворення етносу на націю відбувається тоді, коли виникає потреба тіснішої консолідації народу: задля розвитку економіки і культури в нових умовах; щоб встояти перед загрозою зовнішнього вторгнення чи економічного підпорядкування; або й заради досягнення власних експансіоністських цілей. На думку японського професора К. Секіне, творення японської нації почалося ще в XVI ст. Проте потім настала пора феодальної стагнації, коли Японія була роздрібнена на окремі сьогунати і повністю ізолювалася від світу. Так тривало до 1868 р. Поштовхом до об'єднання японців під владою імператора, до національної консолідації і водночас — до зростання їхньої економічної активності було усвідомлення необхідності "організуватися й протистояти західному тискові"¹⁴. Визначну роль у цьому відіграла політична контреліта, революціонери ери Мейджі, які безжально знищили джерело стагнації — владу феодального класу самураїв і заходилися енергійно і компетентно правити країною. Імператор став символом національної єдності. Він завжди "керувався інтересами Японії як культурної та етнічної єдності"¹⁵.

Протилежним до японського був досвід націєтворення у США, Австралії та інших державах, що виникли на новому місці. Тут відбувалося перемішування етносів, діяв принцип "плавильного казана", найголовнішу ж роль у створенні нації відіграла держава зі своїми об'єднавчими зусиллями. Проте і в цьому випадку ми не можемо заперечити існування певного культурно-етнічного стрижня, навкруг якого відбувалася "переплавка" інших етнічних груп. У Північній Аме-

риці і Австралії провідну роль у націєтворенні відіграв англосаксонський елемент, що переважав чисельно і мав до того ж дуже розвинену загальну і політичну культуру.

Тому американську націю можна розглядати дwoяко: або як типовий приклад політичної нації, яка сформувалась під впливом новоутвореної держави з передовою формою правління і в якій політична культура, політичні цінності і символи є домінуючими чинниками національної інтеграції і самоусвідомлення, а етнічні ознаки витіснені на другий план (але не витіснені із свідомості і національного буття повністю), або як певний виняток на широкій дорозі етнічної й національної диференціації людства, коли етнічні групи зазнали "переплавлення" в одну політичну цілісність через відірваність від основного масиву своєї етнічної спільноти, а також через їх порівняно дисперсне розселення в умовах кількісного і культурного домінування англосаксонського етносу. В Канаді, де з ним конкурував компактно розселений і політично зрілий французький етнічний елемент, результати консолідації не були такими вражаючими. Отже, американський досвід теж є до певної міри підтвердженням основного правила націогенези, яка завжди відбувається на базі певних етносів і означає їх подальший розвиток.

Французи є іншим прикладом нації, що утворилася під тиском держави, яка примусила окремі етноси визнати панівне становище французької мови і асимілюватися з франками у єдину націю. Так само чинила й іспанська держава, проте успіх консолідації тут був меншим. Такі етноси, як баски, каталонці, і донині вважають себе окремими народами. Схожа ситуація у Великобританії з валлійцями (жителями Уельсу), шотландцями, не кажучи вже про Ірландію. Хоча в усіх цих країнах поняття нації вживається як тотожне поняттю "державний народ", "громадяни однієї держави", тобто у тому ж політичному значенні, що й у Франції та США, "сплавити" етноси в одну культурну цілісність за допомогою держави тут не вдалося. Очевидно, причини цих успіхів або невдач полягають у відмінностях сили та авторитетності державної влади, а також у тій високій культурі, яку вона репрезентує і підтримує (Франція епохи абсолютної монархії — це культурно-політичний еталон для всієї Європи); в ступені спорідненості та в рівнях розвитку домінуючого, центрального етносу, що відіграє основну державотворчу функцію, і "периферійних" народів, котрі з ним асимілюються; в особливостях історичного періоду, коли цей процес відбувається.

Отже, якби етнічні корені націй не відігравали провідної ролі в процесах націогенези, можна було б прогнозувати значно більший успіх асиміляторської політики не лише згаданих вище держав, а й

“ETA” в Іспанії. Світ нічого нині не чує про басків у Франції. Натомість в Іспанії праворадикальна організація “ETA” вдається до найжорстокіших методів боротьби за автономію Країни басків.

таких імперій, як Австрійська (пізніше Австро-Угорська) або Російська. Навіть у радянський період, попри тісні комунікації і добре ідеологічне забезпечення добровільного та насильницького перемішування народів в рамках СРСР, наміри створити “єдиний радянський народ” на російській основі зазнали краху. Те саме відбувається в колишній Югославії, про яку ще недавно (у 70-х рр. ХХ ст.) Г. Сетон-Вотсон писав: “... Комуністам Югославії геніально вдалося досягти прогресу у врегулюванні міжнаціональних конфліктів в рамках багатонаціональної держави, хоча вони почали виконання цього завдання за тяжких обставин”¹⁶.

Влучнішою виявилася оцінка ролі етнічного фактору в житті націй і держав, яку дав інший визначний англійський дослідник національних процесів Ентоні Сміт. Він наголошував на необхідності вивчати етнічні витоки політичних націй та враховувати етнічні кордони при утворенні нових національних держав, зазначаючи, що “жодний тривалий світовий порядок не може бути створений, якщо ігноруватимуться повсюдні прагнення націй відшукати власні корені в етнічному минулому...”¹⁷.

Хоча б який приклад узяти з історії: з чехами, українцями чи алжирцями, всюди побачимо, що на певному етапі своєї зрілості “недержавні” (або так звані “неісторичні”, чи “малі”) народи можуть стійко протистояти асиміляторському тискові з боку державних націй, прагнучи зберегти свою культурно-мовну специфіку та перетворитись на самостійних політичних суб’єктів, рівноправних дійових осіб історичного процесу. Саме неврахування їх життєздатності, ступеня культурно-психологічної і політичної готовності до самостійного існу-

вання викликає подив у пануючих націй, котрі вважають свої культури розвиненішими, проте безпідставно — "кращими", "привабливішими" для підпорядкованих їм етносів, ніж їхні власні культури. Звідси випливають і різного роду "теорії" про неприродність, штучність консолідації останніх, яка відбувається нібито внаслідок вузькокорисливих дій інтелектуальних еліт, а також зверхне ставлення імперської інтелектуальної еліти до становлення молодих держав на теренах колишнього СРСР як до якоїсь політичної гри або випадковості.

Які ж особливості становлення націй у тих народів, де створення власних держав відбулося на заключних етапах націогенези? У Європі цей шлях пройшли дві групи країн, що суттєво різняться між собою. Німеччина й Італія відзначалися тим, що завершили об'єднання своїх земель, а отже, і консолідацію націй, доволі пізно, наприкінці ХІХ століття. Проте їх культурна консолідація відбулася значно раніше. Ще до об'єднання своїх територій ці народи створили високорозвинену сучасну культуру, яка могла обслуговувати потреби національної держави. Інша послідовність розвитку була притаманна слов'янським народам, які упродовж тривалого часу перебували під гнітом чужоземних держав. Унаслідок поневолення відбувся занепад не лише політичного, а й культурного життя. Їхня мова використовувалась переважно на побутовому рівні, а в деяких випадках (наприклад, в Україні) майже не поширювалась на великі міста. Неповною була соціальна структура цих народів, оскільки елітарні прошарки весь час асимілювались панівними націями. Тому виходу слов'ян на шлях націєтворення передувало так зване "будительство": стадія підготовчої, спершу просвітницької, а потім — громадсько-політичної роботи інтелігенції.

Чеський учений Мірослав Грох виділив такі фази духовного пробудження і політизації цих етносів: 1. *академічна*, на якій історики, етнографи, мовознавці досліджують культурну спадщину та минуле даного етносу, публікуючи свої праці мовою іншого народу; 2. *культурна*, коли мова даного етносу, яка на попередньому етапі лише вивчалась, тепер впроваджується в систему освіти та стає мовою літературно-художньої творчості; 3. *політична*, на якій усвідомлюються політичні потреби й інтереси народу, висуваються вимоги створення автономної або незалежної державності¹⁸.

Як зазначалось у цитованій статті Романа Шпорлюка, окремі народи Центральної і Східної Європи пройшли ці фази за порівняно короткий час і створили свої держави. У інших, наприклад в українців, через несприятливі зовнішні умови і певні внутрішні проблеми, процес культурної і політичної консолідації та здобуття незалежності неодноразово зривався. І навіть сьогодні, коли Україна здобула свою

державність, завдання другої фази становлення нації виконані не повністю. Є, проте, усі підстави сподіватися, що етнос, котрий витримав такі розриви поступовості у своєму розвитку і зберіг свою культурну ідентичність та прагнення стати незалежним суб'єктом світового політичного процесу, зможе врешті самоствердитись як нація в усіх аспектах.

Розглянуті шляхи формування сучасних націй не охоплюють усієї багатоманітності процесів націогенези в глобальному масштабі. Значна специфіка притаманна імперським націям, з одного боку, та колишнім колоніальним народам Африки та Азії — з іншого. Уже згадувались, хоч і побіжно, особливості формування націй на Південноамериканському континенті. Нації — це колективні індивідуальності, і у кожній з них своя доля і своя дорога до самоусвідомлення і подальшого культурного та політичного розвитку.

1.4. Ознаки нації як модерної соціокультурної та політичної спільноти

Відповідаючи на одне з поставлених раніше питань, зазначимо, що не кожен етнос, що має свою державу, може вважатися нацією. У феодальні часи становий поділ суспільства був настільки глибоким, що не давав змоги народів сконсолідуватись у цілісність, яка б могла усвідомлювати себе дійовою особою історії та політики. Мобільність усередині станів різної етнічної приналежності була більшою, ніж між станами в рамках етносу. Держави створювались за династійним принципом, і саме династії об'єднували та роз'єднували етноси, і це їхнє право рідко ставилось під сумнів суспільною свідомістю.

Лише з настанням нових часів, зокрема в період Великої Французької революції, прийшло усвідомлення, що справжнім сувереном у державі виступає не монарх, що належить до тієї чи іншої династії, а народ (нація) як сукупність усіх станів, між якими усунено правові бар'єри, скасовано привілеї та обмеження прав. Усіх людей визнано вільними і рівними в правах, такими, що мають свої інтереси і здатні їх захищати незалежно від держави. Відбулася десакралізація влади і перехід від підданської до громадянської політичної культури. Внаслідок цих змін народи стали інакше дивитися на самих себе. Якщо раніше їх самоідентифікація здійснювалась через відповідь на питання "чий ми?", то тепер — "хто ми?". (Яке наше коріння, що нас єднає, чим ми відрізняємося від інших народів? Які форми суспільного життя є питомо нашими? Де мають пролягати кордони нашого суспільства і т. д.)

Формування націй, починаючи з XVIII століття, відбувається під вирішальним впливом процесів, які в західній науці одержали назву модернізації. Це сукупність змін у всіх сферах суспільного життя — системі виробництва, соціальній структурі, системах комунікацій, освіти і культури, які супроводжують перехід від феодалізму до капіталізму, від деспотичних до демократичних форм правління. Як зазначає один з відомих дослідників національних проблем Е. Гелнер, функціонування модернізованого суспільства вимагає більшої культурної гомогенності, і у відповідь на цей його запит формуються нові утворення — нації.

За Р. Шпорлюком, нація є водночас продуктом і знаряддям модернізації, а також спільнотою (етносом), яка пристосовується до виживання в умовах модернізму. Проте новизну націй як історично сформованих спільнот не варто переоцінювати. У більшості випадків йдеться лише про "визрівання" певного етносу, який модернізує суспільні стосунки і сам пристосовується до них, консолідуючись в культурному і політичному аспектах. Новизна, отже, виявляється через політизовану самосвідомість та через вищий, ніж раніше, рівень згуртованості та суспільної активності народу. Він тепер уже не просто об'єднується правителями в політичну одиницю, а сам творить між собою громадянські зв'язки, формує асоціації, обирає своїх представників у владні структури і тим самим соціально цементує спільноту, перетворюючись на суб'єкта історії і політики. Громадянське суспільство, що розвивається на основі певного етносу (чи етносів), стає "тілом" нації, джерелом її природної (а не штучної) єдності і згуртованості.

Як зазначає англійський учений Ернст Баркер, нація є поєднанням двох сторін одного суспільного явища. Одна сторона — це "суспільство, що складається з суми добровільних асоціацій, котрі вирости передусім із самих себе — в тому розумінні, що вони були сформовані внаслідок добровільної і спонтанної комбінації — і котрі бажають діяти і реалізувати свої цілі, наскільки це можливо, власними зусиллями". Іншою стороною нації є "політична, або, краще сказати — правова сутність: єдина примусова асоціація, яка включає всіх і має компетенцію в усіх випадках, коли вважатиме необхідним, творити і впроваджувати правила для всіх"¹⁹.

Поняття нації уже в час свого утвердження мало два виміри: 1) внутрішній (соціально-політичний), що виник внаслідок усвідомлення антитези "нація — правителі" і втілюється в ідеях народного суверенітету і рівноправності всіх людей, що становлять націю; 2) зовнішній (етно-або культурно-політичний), пов'язаний з розумінням окремішності і культурної гомогенності даного народу та його права творити власну

державу, визначати її кордони і налагоджувати відносини з іншими народами.

Перш ніж дати визначення нації, назвати її основні ознаки, притаманні усім спільнотам цього типу, відзначимо можливість різних підходів до її характеристики. Генетично нація — це етнос на найвищому, сучасному ступені розвитку; етнос, що є зрілим у соціально-політичному і культурному відношеннях; етнос, що відповів на виклик модернізації. Структурно нація — це громадянське суспільство плюс національна (тобто створена культурно спорідненим народом) держава. Функціонально нація — це суб'єкт політичного процесу, наслідок соціальної мобілізації, захисник інтересів і архітектор майбутнього певного суспільства. Аби певною мірою примирити різноманітні тлумачення суті нації і водночас врахувати позитивні моменти багатьох підходів до її визначення, доцільно, на нашу думку, роз'єднати такі її характеристики, як:

□ витоки націй або база етногенезу (з якого людського матеріалу творилися нації);

□ об'єктивні передумови формування (що саме, які події і суспільні зміни спонукали до формування саме такого типу спільнот, якими стали нації);

□ суб'єктивні передумови формування (хто і яку проводив свідому роботу, спрямовану на згуртування цих великих спільнот);

□ формальні ознаки нації (чим вона є з погляду прийнятих у суспільних науках класифікацій великих людських спільнот);

□ змістові ознаки нації (які риси відрізняють націю від інших спільнот та дають змогу виокремити одну націю з-поміж інших). Кожну з цих характеристик розкрито в табл. 1.1, котра показує, яким складним і багатогранним є цей витвір людської історії — нація.

Проте для практичних цілей пропонуємо коротше визначення даної спільноти.

Нація — це сучасна політична і соціальна спільнота, заснована на культурі, яка визнається усіма, має етнічні витоки і модерний зміст.

Етнопсихологічні особливості в цій спільноті можуть відігравати більшу або меншу роль, що залежить від конкретного випадку (США, Японія, Україна). Але культурна, в широкому розумінні, спорідненість — неодмінна ознака нації. Вона може виражатись у сповідунні певної системи культурних символів та відданості певним нормам, передусім, політичної культури (США), прихильності до побутових форм культури і традицій та вироблення на їх основі так званої високої культури (Німеччина, Україна). Що стосується мови як частини етнопольської культури, то тут ситуація набагато серйозніша. Під

Витоки нації (база націогенези)	Передумови формування		Ознаки нації	
	об'єктивні	суб'єктивні	формальні	змістовні
<p>Етноси: один етнос, що піднявся на новий щабель консолідації, розвитку загальної і політичної культури, відповівши на виклики модернізації;</p> <p>домінуючий етнос, що підкоряє собі "периферійні" етнічні групи, які з тих чи інших причин не чинять значного опору асиміляції;</p> <p>поліетнічний "гравильний казан" (конгломерат етносів);</p> <p>частина етносу, який диференціюється під тиском територіально-політичної роз'єднаності.</p>	<p>Процес модернізації: становлення ринкових відносин та індустріалізму в економіці;</p> <p>формування нової, єдиної для всього суспільства високої (літсемної) культури і спільної літературної мови;</p> <p>формування громадянського суспільства;</p> <p>перехід від підданської до громадянської політичної культури, поширення ідей рівності, народного і національного суверенітету;</p> <p>встановлення демократичних форм державного правління.</p>	<p>Консолідуюча діяльність: панівних політичних еліт, які вживають заходів щодо культурної консолідації народу, що вже має свою державу;</p> <p>духовно-інтелектуальних еліт, що сприяють відродженню культури, традицій, формуванню політичної самосвідомості недержавного народу через культурно-просвітницьку діяльність;</p> <p>політичних контроліт, що борються за незалежність, сприяючи згуртуванню нації та її політичному самовизначенню.</p>	<p>Тип спільноти: велика і відносно нова (модерна) спільнота, що може мати глибокі історичні корені;</p> <p>суб'єкт політичного життя, головна дійова особа історії в нові часи;</p> <p>специфічна над-група інтересів, що потребує політичного знаряддя їх реалізації — власної держави.</p>	<p>Риси спільноти: спільна для усіх культура (така, що поділяється усіма);</p> <p>громадянське суспільство;</p> <p>національна держава (утворена внаслідок самовизначення культурно-спорідненого народу);</p> <p>етнокультурна і/або політична самосвідомість.</p>

Табл. 1.1. Основні характеристики націй та націогенези

час формування етносу мовна спорідненість обов'язкова, інакше не могло б виникнути порозуміння і відчуття спільності походження та культури. Однак у подальшому в цій ділянці культурного життя етносу багато залежить від способу перетворення його на націю: може відбуватися найчастіше мовна інтеграція, мовна диференціація діалектів, що стають окремими мовами, та мовна асиміляція, яка, як засвідчує історія, не завжди переходить в асиміляцію культурно-психологічну та політичну.

Отже, *політичні нації* — це ті державні народи, представники яких вирішують питання своєї національності на підставі громадянства, приналежності до певної держави, схвалення її найголовніших політичних цінностей. Вони сформувалися там, де сильна і централізована держава виникла раніше, аніж відбулася культурна консолідація народу, а отже, владні інституції мали змогу сприяти цій консолідації, прискорювати її, використовуючи з цією метою навіть методи примусу.

Етнічні нації — це ті народи, що вбачають у своїй етнокультурній окремішності головне джерело національної самоідентифікації і підставу для утворення власної держави. Вони виникли в умовах бездержавності, там, де рух за духовне відродження і політичну консолідацію передував утворенню національної держави і здійснювався під керівництвом духовно-інтелектуальної еліти, оскільки політична провідна верства в умовах чужоземного панування не могла розвинути.

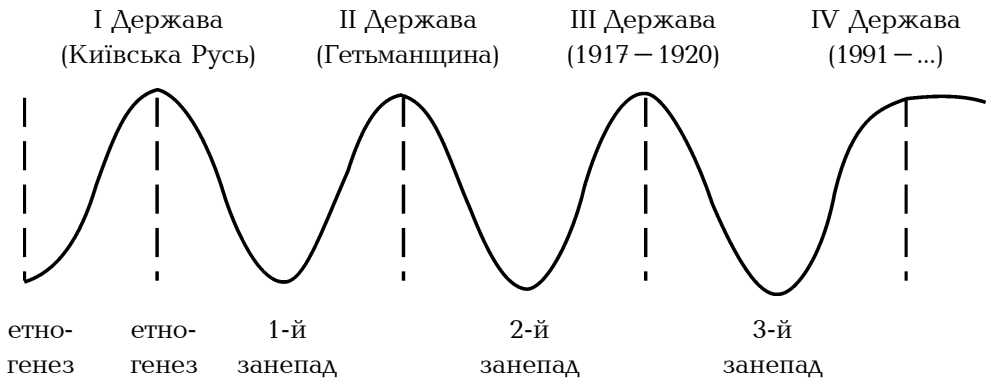
1.5. Національне відродження і національні еліти

Еліти, в першому випадку — політичні, а в другому — духовно-інтелектуальні, відігравали значну роль у процесах націєтворення. Вони були рушійною силою, чинником, без якого націєгенеза не могла б завершитись. На цій підставі дехто з дослідників ставить питання так, що нації є начебто "винаходом" еліт, результатом їх суб'єктивної діяльності, "штучними" і "уявними" спільнотами, які роз'єднують людство і тому не мають майбутнього. Найвиразніше заявив про це англійський історик Е. Гобсбаум у книзі *"Нації і націоналізм після 1780 р. Програма, міф, реальність"*. За іронією історії, його думка про спад національних рухів і безперспективність націоналізму прозвучали саме напередодні розпаду СРСР та всієї "соцсистеми" — процесу, який ще раз засвідчив, що кожен етнос, якщо він "дозрів" до самостійного політичного життя і опинився в сприятливих для цього обставинах, не може не скористатися ними для завершення національної консолідації, для створення або віднов-

лення незалежної державності. Етнос робить це за допомогою еліти, що відповідає загальній закономірності перетворення великих спільнот на базових суб'єктів політики. Адаже немає іншого способу розвивати групову суспільну свідомість і консолідувати великі групи людей навколо спільних інтересів, перетворювати їх на суб'єктів політики як через виділення з цих груп вторинних і безпосередніх політичних суб'єктів (еліт, партій, лідерів) та через їх ідеологічну і організаційну діяльність. Питання ж про те, що було спершу: нації чи еліти, великою мірою нагадує одвічне питання про яйце та курку. Еліта "усвідомлює" націю, консолідує народ політично, однак задля виконання цієї місії потрібно, щоб народ виділив її зі свого середовища і був готовий відгукнутися на її заклики. Навіть тоді, коли окремі представники еліти, що здійснює націєтворчі функції, за походженням (по крові) належать до іншого, можливо, більш політично розвинутого народу (в українській історії такими діячами були Володимир Антонович, Тадей Рильський, В'ячеслав Липинський та ін.), вони все одно як соціальна верства є продуктом того середовища і того етносу, заради якого працюють.

Процес формування сучасних націй як суб'єктів політики відбувався порівняно швидко і завершився утворенням національних держав саме там, де існували стабільні і повноцінні в структурно-функціональному відношенні еліти. Там, де вони були ослаблені, асимільовані, неповні, націогенеза розтягувалась у часі, набувала рис циклічності, а утворення національних держав зіштовхувалося зі значними труднощами (приклад України). Природно, що в умовах бездержавності лише інтелектуальні еліти могли спочатку зміцнити комунікації між членами одного етносу, пробудити до життя його творчі сили, тобто започаткувати процес національного відродження.

Що ж означає це важливе для аналізу національних процесів поняття — *національне відродження*? Розповсюджений погляд, згідно з яким національне відродження ототожнюється з процесом перетворення етносу на націю як дійову особу історії (і його частини — політичного процесу) і стосується XVIII ст., коли була сформована французька нація. Однак цей термін може мати й ширше трактування: вже сформована нація може зазнавати періодів занепаду (внаслідок як зовнішніх, так і внутрішніх чинників) і періодів піднесення, розквіту. Саме останні й називаються періодами відродження. Схему їх чергування і хронологію в історії України представляють по-різному, залежно від розуміння суті національних процесів, самого поняття "нація" та його співвідношення з поняттям "етнос". Ярослав Дашкевич, вважаючи нацією кожен етнос, що створив державу, в якій він є гегемоном, пропонує власну схему націогенези українського народу (рис. 1.1).

Рис. 1.1. Стадії етнонаціонального розвитку українців (згідно з концепцією Ярослава Дашкевича)

Якщо говорити про піднесення (відродження) не лише національного, а й етнічного (донаціонального) життя в Україні, то з цією схемою повинен погодитися кожен дослідник тих державотворчих процесів, в яких українці були провідною силою. Проте з погляду формування модерної нації як суб'єкта політичного життя, що усвідомлює себе одиницею, якій належить творити свою державу, у наведеній схемі є, на нашу думку, спірні моменти. Вони стосуються передусім Київської Русі — держави, котра хоча й творилася на базі консолідації українського етносу, сприяючи його політизації та накопиченню ним державницького досвіду, не може розглядатися як національна держава в сучасному розумінні цього терміна.

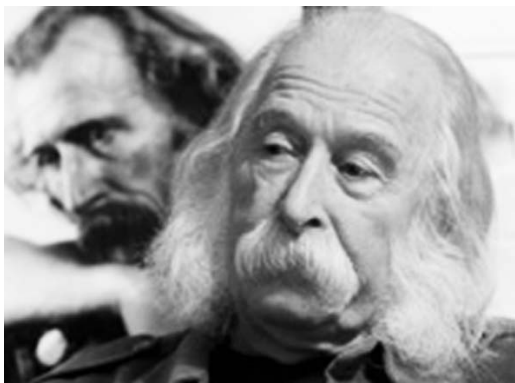
Більшість дослідників, котрі вважають, що "антична і феодальна держави були анаціональні"²⁰, зараховують націогенезу українців, а також періоди українського національного відродження до пізніших часів. За Р. Шпорлюком, такими періодами були: XVIII ст.; 1920-ті роки, а також декілька інших короткочасних періодів у XX ст., що завершилися утворенням незалежної держави²¹.

Окремі автори (В. Євтух) вважають, що замість терміна "національне відродження" правильніше вживати термін "ренесанс", і не національний, а етнополітичний, виділяючи в ньому етнічний та етатичний (державницький) аспекти. На їхню думку, він прийнятніший, оскільки охоплює, крім процесу національного державотворення, також піднесення, активізацію життя етносів, що входять до складу даної держави як національні меншини. Як засвідчує досвід України як держави, що не перший раз стає на шлях демократичного державотворення, розширення горизонтів для розвитку нації завжди збігалось зі створенням сприятливих умов для інших етносів²².

Після здобуття незалежності українці, окрім відновлення християнських релігійних свят та пов'язаних з ними обрядів (Різдво, Великдень, Трійця та інші), повернулися до таких народних традицій, як щорічне проведення Сорочинського ярмарку, ритуальних гулянь в ніч на Івана Купала, інсценування вечорниць тощо. (Зліва — розпалення купальського вогню в Пироговому під Києвом за участю президента В. Ющенка. 2007 р. (www.pravda.com.ua); вгорі — Сорочинський ярмарок-2006, фото Віктора Даниленка (<http://selopoltavske.com.ua/index.html>))

Не менш важливою складовою культурного відродження є розвиток сучасних форм літератури та мистецтва, представлених такими відомими у світі особистостями, як письменники Ю. Андрухович, О. Забужко, поет і видавець І. Малкович, художник І. Марчук, співаки Н. Матвієнко, Р. Лижичко, С. Вакарчук ("Океан Ельзи"), Олег Скрипка ("ВВ") та інші.

Портрети І. Марчука

І. Марчук. Портрет Ющенка. 2002 р.

<http://www.glavred.info/archive/2007/11/08/121251-0.html>